

норм чинного законодавства, але цим тільки частково забезпечується їх охорона і використання, що є недостатнім. Правова охорона земель рекреаційного призначення повинна бути чітко зорієнтована на раціональне використання в процесі забезпечення прав громадян на дозвілля і відпочинок, на збереження й поліпшення їхнього здоров'я, на задоволення їхніх духовних і культурних потреб.

Література

1. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. // Відомості Верхов. Ради України. – 2002. – № 3-4. – Ст. 27.
2. Екологічне право України : навч. посіб. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 352 с.
3. Кравченко С.Н. Материальная ответственность в системе охраны природы / С.Н. Кравченко. – К., 1981. – 98 с.
4. Кодекс про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. // Відомості Верхов. Ради України. – 1984. – Доп. до № 1. – Ст. 1122.
5. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верхов. Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.
6. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верхов. Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.
7. Аграрное, земельное и экологическое право Украины / под ред. А.А. Погребного, И.И. Каракаша. – Харьков, 2000. – 358 с.
8. Про природно-заповідний фонд України : Закон України від 16 червня 1992 р. // Відомості Верхов. Ради України. – 1992. – № 34. – Ст. 502.

УДК 349.6(477)

Л.А. Калишук

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ЗАХИСТУ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

Вибір теми дослідження обумовлений насамперед тим, що на сучасному етапі розвитку суспільства проблема прав і свобод людини є однією з найактуальніших. В даному напрямі прийнято низку міжнародних нормативно-правових актів, які визнають людину найвищою цінністю суспільства, а належне забезпечення її прав і свобод – головним обов'язком демократичної держави. Відповідно до положень ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини – головним обов'язком держави. Саме закріплення за державою обов'язку забезпечення прав громадян дає можливість, в разі порушення останніх, звернутися до суду з метою їх захисту та відновлення, а також за компенсацією шкоди, заподіяної таким порушенням.

Серед вітчизняних і російських фахівців, котрі займалися дослідженням питання захисту екологічних прав у цілому, і відшкодування екологічної шкоди, зокрема, як одного із основних способів цивільно-правового захисту, необхідно відзначити Г.І. Балюк, М.М. Бринчука, Н.Р. Кобецьку, І. Краснову, Н.Р. Малишеву,

О.О. Погрібного, Ю.С. Шемшученка та інших учених, які зробили значний внесок у дослідження даного питання.

Загалом в Україні законодавча база стосовно захисту екологічних прав, відшкодування екологічної шкоди формується і потребує подальшого розвитку й удосконалення, а створення розвинутого механізму реалізації екологічних прав громадян, зокрема і права на відшкодування екологічної шкоди, набуває особливої актуальності.

Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, від 25 червня 1998 р. (м. Орхус, Данія) визнала, що кожна людина має право жити в навколишньому середовищі, сприятливому для її здоров'я та добробуту, і для забезпечення можливості відстоювати це право громадяни повинні мати доступ до інформації, право брати участь у процесі прийняття рішень і доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища [1].

Основним (фундаментальним) екологічним правом є право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, яке вперше було закріплене в ст. 9 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища", відповідно до положень якої кожен громадянин має право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище. Крім того, норми даної статті закріплюють перелік і інших прав, що належать до категорії екологічних. Згідно зі ст. 21 Конституції України, основні екологічні права належать до невідчужуваних і непорушних прав людини. Відповідно до Закону "Про охорону навколишнього природного середовища" гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей є одним із основних принципів охорони довкілля.

Гарантії екологічних прав громадян на законодавчому рівні передбачені статтею 10 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища", згідно з якою екологічні права громадян забезпечуються: проведенням широкомасштабних державних заходів щодо підтримання, відновлення й поліпшення стану навколишнього природного середовища; обов'язком міністерств, відомств, підприємств, установ, організацій здійснювати технічні та інші заходи для запобігання шкідливому впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, виконувати екологічні вимоги при плануванні, розміщенні продуктивних сил, будівництві та експлуатації народногосподарських об'єктів; участю громадських об'єднань та громадян у діяльності щодо охорони довкілля; здійсненням державного та громадського контролю за додержанням законодавства про охорону навколишнього природного середовища; компенсацією в установленому порядку шкоди, заподіяної здоров'ю і майну громадян внаслідок порушення законодавства про охорону довкілля; невідворотністю відповідальності за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища; створенням та функціонуванням мережі загальнодержавної екологічної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи забезпечення доступу до екологічної інформації.

Діяльність, що перешкоджає здійсненню права громадян на безпечне навколишнє природне середовище та інших їхніх екологічних прав, підлягає припи-

ненню в порядку, встановленому законодавством України. Держава гарантує своїм громадянам реалізацію екологічних прав, наданих їм законодавством. Порушені права громадян у галузі охорони навколишнього природного середовища мають бути поновлені, а їх захист здійснюється в судовому порядку відповідно до законодавства України [2, ст. 11]. При цьому слід зазначити, що саме судова форма є найбільш ефективною формою захисту порушеного права.

Судовий захист прав і свобод людини і громадянина гарантує ст. 55 Конституції, відповідно до положень якої права і свободи людини і громадянина захищає суд. Згідно зі ст. 9 Закону “Про охорону навколишнього природного середовища” кожен громадянин має право на подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їхньому здоров’ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище. Право на звернення до суду по захист свого порушеного права (право на доступ до правосуддя), будучи з одного боку самостійним правом, водночас визначає механізм захисту інших екологічних прав. Аналіз положень Орхуської конвенції та інших норм законодавства дозволяє виділити такі форми доступу до правосуддя при захисті екологічних прав: оскарження рішень, дій (бездіяльності) державних органів та інших суб’єктів, що порушують національне екологічне законодавство; позовна форма захисту, яка реалізується шляхом подання позовів про припинення небезпечної для середовища діяльності, відшкодування заподіяної шкоди тощо [3].

Захист прав громадян здійснюється способами, передбаченими законом. Згідно зі ст. 9 Цивільного кодексу України, його положення застосовуються до врегулювання відносин, які виникають у сферах використання природних ресурсів та охорони довкілля., якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства. Способи захисту екологічних прав впливають із загальних способів захисту цивільних прав, передбачених ст. 16 Цивільного кодексу, якими може бути: визнання права; визнання правочину недійсним; припинення дії, яка порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення; примусове виконання обов’язку в натурі, зміна правовідношення; припинення правовідношення; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної (немайнової) шкоди; визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Слід зазначити, що ст. 16 Цивільного кодексу не встановлює вичерпного переліку способів захисту права, а вказує на те, що суд може захистити право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом. Одним з найбільш ефективних способів захисту права громадян є відшкодування майнової шкоди. В екологічному праві майнова шкода, завдана порушенням норм екологічного права, є екологічною шкодою. Таким чином, екологічна шкода – це майнова шкода, заподіяна державі, юридичним і фізичним особам в результаті навмисного чи необережного порушення правових екологічних вимог. Така майнова шкода знаходить своє втілення у втраті життя чи пошкодженні природних об’єктів, деградації навколишнього середовища. В економічному аспекті все

це трансформується у вартість втраченого чи пошкодженого майна, природних об'єктів і ресурсів, вимушених витрат на очищення довкілля, витрат на відновлення здоров'я людей і компенсацію потерпілим (реальна шкода), а також у вартість недоотриманих доходів в результаті втрати природних ресурсів (упущена вигода) [4]. Зокрема, згідно з ч. 2 ст. 69 Закону "Про охорону навколишнього природного середовища" особи, яким завдано такої шкоди, мають право на відшкодування неодержаних прибутків за час, необхідний для відновлення здоров'я, якості навколишнього природного середовища, відтворення природних ресурсів до стану, придатного для використання за цільовим призначенням.

Екологічна шкода підлягає відшкодуванню відповідно до загальних норм цивільного законодавства про договірну і деліктну відповідальність, а також норм екологічного права. Право на відшкодування екологічної шкоди виникає за наявності передбачених законом умов (підстав) відповідальності за заподіяну шкоду. Для настання цивільно-правової відповідальності необхідна наявність складу екологічного правопорушення. Відповідно до загальних підстав цивільно-правової відповідальності обов'язковому з'ясуванню при вирішенні питання про відшкодування екологічної шкоди підлягають: наявність такої шкоди, протиправність діяння її заподіювача, наявність причинного зв'язку між шкодою і протиправною поведінкою заподіювача та вини останнього в її заподіянні. Як свідчить практика, реалізувати право на відшкодування екологічної шкоди важко, оскільки виникають труднощі у встановленні причинно-наслідкового зв'язку між протиправною поведінкою заподіювача шкоди і завданою шкодою у вигляді погіршення здоров'я, деградації природних об'єктів.

Важливе значення для вирішення питання компенсації екологічної шкоди відіграють положення Цивільного кодексу про відповідальність джерела підвищеної небезпеки. Особливість правил відшкодування шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки, полягає в тому, що вини заподіювача шкоди не вимагається. Сам факт експлуатації джерела підвищеної небезпеки, при якому завдано шкоду, незалежно від вини особи, якій належить чи яка експлуатує джерело підвищеної небезпеки, є підставою для пред'явлення вимоги про відшкодування шкоди. Зокрема, відповідно до вимог ч. 3 ст. 69 Закону про охорону довкілля, особи, які володіють джерелами підвищеної екологічної небезпеки, зобов'язані компенсувати заподіяну шкоду громадянам та юридичним особам, якщо не доведуть, що шкода виникла внаслідок стихійних природних явищ чи навмисних дій потерпілих.

За загальним правилом шкода відшкодовується у повному обсязі особою, яка її завдала, тобто відшкодуванню підлягає як реальна шкода, так і упущена вигода. Зокрема, ст. 69 Закону передбачає, що шкода, заподіяна внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, підлягає компенсації, як правило, в повному обсязі без застосування норм зниження розміру стягнення та незалежно від збору за забруднення довкілля й погіршення якості природних ресурсів.

Принцип повного відшкодування шкоди, закріплений у ст. 1166 Цивільного кодексу, ст. 69 Закону "Про охорону навколишнього природного середовища"

реалізується лише в частині тієї шкоди, яка підлягає грошовій оцінці. Таким чином, про відшкодування шкоди здоров'ю людей, завданої негативним впливом навколишнього природного середовища, можливо говорити умовно. Така шкода не може бути відшкодована. Вона може бути лише компенсована [5].

Вирішуючи питання стосовно форми компенсації заподіяної шкоди, не слід забувати і про те, що відповідно до цивільного законодавства майнова шкода може відшкодуватися і в натурі, зокрема, шляхом відновлення попереднього стану об'єкта, якщо буде встановлена можливість такого відновлення за рахунок особи, що завдала шкоду. В даному разі мова йде про реальне відшкодування шкоди. Однак, як свідчить практика, заподіювач шкоди не завжди спроможний поновити порушені природні умови, тому основною формою компенсації заподіяної шкоди все-таки залишається її грошова компенсація.

Розмір екологічної шкоди визначається шляхом застосування встановлених такс, а також за спеціальними формулами, що містяться у методиках, які затверджуються державними органами. Досліджуючи питання відшкодування шкоди, слід зазначити, що поряд з майновою шкодою відшкодуванню підлягає і моральна шкода. Як зазначає І. Краснова, частиною екологічної шкоди може бути також завдання фізичним особам моральних страждань у зв'язку з неможливістю продовжувати активне громадське життя, втратою роботи, а також з фізичним болем, пов'язаним з пошкодженням здоров'я або в зв'язку з захворюванням, понесеним в результаті моральних страждань. Така шкода іменується моральною шкодою, і коли пошкодження чи знищення природних об'єктів викликає такі моральні страждання, позови про компенсацію моральної шкоди також можуть пред'являтися в контексті юридичної відповідальності за порушення норм екологічного права. Відшкодування моральної шкоди здійснюється відповідно до положень ст.ст. 23, 1167, 1168 Цивільного кодексу.

Аналіз чинного законодавства дає змогу зробити висновок стосовно існування судового та позасудового порядку відшкодування екологічної шкоди. Що ж до саме позасудового порядку відшкодування екологічної шкоди, то він може здійснюватися добровільно, в адміністративному порядку, а також за допомогою страхування ризику заподіяння екологічної шкоди.

Підбиваючи підсумки проведеного дослідження, слід зазначити, що традиційно в юридичній літературі розрізняють такі форми захисту прав, як судову, позасудову та самозахист, при цьому, як вбачається, судова форма захисту прав є найбільш ефективною. Способи захисту екологічних прав випливають із загальних способів захисту цивільних прав, що закріплені статтею 16 Цивільного кодексу України. На сьогодні одним із основних способів цивільно-правового захисту екологічних прав громадян є відшкодування екологічної шкоди. При цьому можливість відшкодування шкоди є важливим механізмом забезпечення права на безпечне навколишнє природне середовище. Як свідчить аналіз вітчизняного законодавства, відшкодування екологічної шкоди базується на загальних принципах цивільно-правової відповідальності.

Література

1. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості у ході прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, від 25 червня 1998 р. (Орхус, Данія) // Відомості Верхов. Ради України. – 1999. – № 34. – Ст. 296.
2. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 червня 1991 р. // Відомості Верхов. Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546 (з наступ. змінами та доп.).
3. Кобецька Н.Р. Екологічне право України : навч. посіб. – К., 2007. – С. 56.
4. Краснова И. Возмещение экологического вреда // Российская юстиция : Закон и правоприменение. – 2005. – № 1-2. – Ст. 51-54.
5. Бринчук М.М. Экологическое право (право окружающей среды) : Учебник для высших юрид. учеб. заведений. – М., 1998. – С. 502.
6. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
7. Цивільний кодекс України : прийнятий 16 січня 2003 р. // Відомості Верхов. Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.